

ҒТАХР 17.01.07

КӨК БӨРІ ТУРАЛЫ МИФТЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ТОПТАСТЫРУ

А.А. Көшекova¹

¹ ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор м.а.,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: Koshekova71@mail.ru

Мақалада түркі халықтары көк бөріні аса жоғары дәрежеде қадір тұтқаны және қасиетті жануар санағаны жайында сөз етеді. Көк бөрі – түркі мифологиясында киелі ұғымдардың бірі. Мұның басты себебі шамандық, тотемдік түсініктерде жатыр. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді.

Түйін сөздер: тылсым дүние, қазақ фольклоры, түркі мифологиясы, космогониялық мифтер, тотемдік түсінік.

Адам баласының қоршаған орта мен тылсым дүние туралы тебіреністерін көркем, кестелі түрде бейнелеп, жұмбақ әлемнің құпиясын ашуға ұмтылған алғашқы талпыныстары бұл күнде қазақ фольклорында мифология жанры деп аталып жүр. Көк бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі. Көк бөріге қатысты әңгімелер ежелгі үйсін, түркі және моңғол аңыздарында кездеседі.

Қасқырды түріктер «бөрі» дейді (моңғолша – шино/чинно). Көне түріктер қасқырды Көк Құрт деп атаған. Көк дегеніміз – көк түс, көк аспан. Ал, түріктің «құрт» дегені қазақтың «құртылу» деген сөзінің түбірі. Демек, көк бөрі түріктердің тайпасын ажалдан аман алып қалған, көк аспандағы Көк Тәңірісінің өзі жіберген ерекше қасиетті жануар.

Жануарлар дүниесі, жануарлар әлемі туралы фольклорлық мұралар тақырыбы жағынан да, жанрлық ерекшеліктері жағынан да, идеясы мен көркемдігі тұрғысынан да сан алуан болып келеді. Қасқыр бейнесі, әрине, ғалымдарды таң қалдырмай қоймаған. Атап айтқанда, қасқыр тотемі туралы алғашқы деректер Әбілғазы [1], Рашид – Аддин [2], Ш.Уәлиханов [3], Н.Я.Бичурин [4], Л.Н.Гумилев [5], Дж.Дж.Фрезер [6], Ә.Марғұлан [7], Н.Келімбетов [8], А.Сейдімбеков [9], С.Ақатаев [10], А.Шәріп [11], С.Қондыбаевтардың [12] еңбектерінде беріледі.

Әбілғазының “Түрік шежіресінде” және Рашид–Аддиннің “Шежірелер жинағында” түркі халқының ханы Бөрте – шене және оның анасы қаншық қасқыр туралы ел арасындағы аңыздарды баяндаса, Н.Я.Бичурин ғұн тайпаларының шығу тегін «қиналып өлсін» деген мақсатпен дұшпандары қол-аяғын шауып, саздаққа лақтыра салған бала мен қаншық қасқырдан тарататын аңызды келтіреді. Ал, Л.Н.Гумилев “Көне түріктер” атты еңбегінің бірінші тарауындағы “Қаншық қасқырдың ұрпақтары” атты шағын бөлімшеде ата тегін көк бөріден тарататын түркі тайпаларын санамалап шығып, бастауын қаншық қасқырдан өрбітетін екі аңызды келтіре келіп: “Ашин – “қасқыр”, “бөрі” деген сөз. Ол моңғолша “шоно– чино”, “А”– қытай тілінде құрметтеу префиксі. Демек, Ашин – “дегдар бөрі”. Бұл есімнің қытайша мәнерленбеген түрі – Шане араб жазбасында сақталған”– [5; 21] деп, түркі хандарының шығу тегі мен атаулары туралы өзіндік ойын білдіреді. Ілкі бабасын айдай сұлу ханша мен көк бөріден тарататын генеалогиялық аңыздардың бір тобын Ә.Марғұлан “Ежелгі жыр, аңыздар” [7; 8] атты еңбегінде келтірсе, “Петроглифы с тотемом волка. Тотем племени шапырашты” [13;14] деген көлемді мақаласында қасқыр тотемінің қазақ әлеміндегі орнын археологиялық қазбалар мен этнографиялық деректерге сүйене отырып анықтайды.

Түркі халықтарының “көк бөрі”, “ақ марал”, “қызыл ит” туралы аңыздарына ғылыми тұжырымдар жасаумен бірге, “қасқырдың тілерсегі белдің шойырылуынан, сарп ауруынан (ревматизм) және тіл–көзден сақтайды” деген нанымның ел арасында кең таралғандығы жөнінде айта келіп, ғалым Ш.Уәлиханов қасқыр бейнесінің халық санасына терең орныққандығын мәлімдейді [3; 187].

Қасқырдың магиялық күшіне деген сенімнің жер-жерде таралу барысы туралы құнды пікірлерді В.П.Клингердің “Животные в античном и современном суеверии” деген еңбегінен кездестіреміз. Мұнда антикалық Европадағы қасқырға қатысты соқыр сенім, әрі қасқыр, әрі адам кейпіндегі

ликантроптар, қасқырдың қасқойлік әрекеті туралы қауесет әңгімелерге ғылыми талдау жасалады. Осы автор “Сказочные мотивы в истории Геродота” атты еңбегінде қасқыр туралы мынадай қызғылықты ертегіні қарастырады: “Бір бай графтың жалғыз баласы дүниеге келгенде, жұлдызшылар “баланы қасқыр жарып өлтіреді” деген болжам айтады. Ата-анасы қанша қорғап, күзеткенімен, қасқыр раушан гүлі кейінде баланың күймесіне еніп, ақыры жарып кетеді” – деген ертегіні келтіре отырып, – ел арасында қасқырды “жаратушының жазмышын орындаушы” ретінде қабылдағандығын айтады.

Сонымен қатар, Дж. Дж. Фрезер мен Э.Д.Тэйлордың еңбектерінде де Европадағы қасқыр бейнесіне қатысты діни наным-сенімдер талданады.

Н.Келімбетов “Қазақ әдебиетінің бастаулары” атты еңбегінде түркі тайпаларының “Ергенекөк”, “Көк бөрі” дастандарына шолу жасаса, А.Сейдімбеков “Күй шежіре” атты монографиясында қазақтың тотемдік күйлерінің қатарынан “Көк бөрі” күйінің де орын алатындығын атап өтеді. С.Ақатаев пен А.Шәріптің еңбектерінде ел арасында кең таралған Ашина туралы аңыздың нұсқаларына талдау жасалса, С.Қондыбаев “Қазақ мифологиясына кіріспе” атты еңбегінде қасқырдың хайуан күйінде суреттелетіндігіне баса назар аударып, мұның себебін оның жыртқыштық әрекетімен байланыстырады.

Тілдік зерттеулерге тоқталатын болсақ, Қ.Ғабитханұлы «Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер» [14] атты филология ғылымдарының кандидаты ғылыми атағын алу үшін жазған диссертациясының “аң тотемдері” атты бөлімінде Көк бөрі тотеміне тоқталып өтеді. Ол Ашина туралы қытай деректерін молынан пайдаланады. Ғалым Б.Майтанов “Қасқыр және әлем заңдылығы” атты мақаласында қасқыр бейнесінің жазба әдебиеттегі қырына назар аударады. М.Әуезовтің “Көксерек” әңгімесі, ондағы қасқыр психологиясының ашылуы туралы құнды ойларды өрбітеді. Міне, жануарлар әлемінің, жануарлар дүниесінің, соның ішінде фольклорлық мұралардағы бөрі бейнесінің сомдалуын зерттеген еңбектердің бағыты осындай.

«Оғызнама» эпосында Оғыз қаған жорыққа шығар алдында өзінің тайпаластарына мынадай жалынды сөздерін арнайды: «Мен сіздердің қағандарың болдым. Қолдарыңа қалқан мен садақ алыңдар, ол сіздерге «игілік» таңбасы болсын, «Көк бөрі» ұранымыз болсын!». «Ергенекон» эпосында көк түріктер татарлардан жеңіліп, Ильханның екі ұлы – Қиян мен Ноғыздан басқаларының бәрі қырылады. Жаудан қашқан ағайындылар өз жұртынан да, жаулардан да аулақ тау арасына келіп жасырынбақ болады. Жолда оларға ұрғашы марал жолығып, оларды тау арасындағы жазыққа бастап барады. Жан-жақты жете барлаған Қиян мен Ноғыз бұл жерге өздерінен басқа жан адамның аяқ баспағанына көздері жетіп, қуанғаннан құдайға сиынып, осы жерге мекен тебеді. Содан 400 жыл бойы көк түріктер осында өніп-өседі. Жан-жағын тау қоршаған бұл жазықтың өзі де енді көк бөрілерге тарлық етеді. Сонда олар тау арасына тығылмай енді бабаларының туған жерін табуға бекінеді. Олар тау арасында адасып көп жүреді, оларды тек ғайыптан пайда болғандай көкжал бөрі ғана жолға салады.

Қырғыз дастандарында ең даңқты батырларды «Көкжал бөрілер» деп атаған. Қырғыздың «Манас» эпосында «Менің көк бөрі сұлтаным» деген тіркес жиі кездеседі. Манас ханның өзі туралы: Манас білген бәрін де, Саққұлақ көкжал бөрідей, – дейді. Ең өжет, ең жүректі, ең батыл адамдарды Әзербайжандар «қасқырдың жүрегін жұтқан», «бөрінің ұлы» деп дәріптейді. Гөк бөрі деген есім мұнда кең тараған.

«Қорқыт ата кітабы» дейтін атакты эпоста оның кейіпкерлерінің өмірінде қасиетті қасқырдың маңызы зор екені атап айтылған. Бөрі атаулы саха бақсылары табынатын ең қасиетті жануар. Саханың аңыз-ертегілеріндегі желеп-жебеуші рухтың тоғыз ұлы – қасқырларға ұқсас. Жазбаша деректерге қарағанда өздерін осы көне тотемнен шықтық деп есептейтін Половшылар – (қыпшақтар мен құмандар, яғни далалықтар) ордасы да бөріге табынған. Орданың ханы Боняқтың өзі осы қасиетті табынудың бас абызы болған.

Қасқырды киелі деп табыну қазақ бақсыларының арасында да сақталған.

Жебеушісін шақырып бақсылық өнерінің шыңына жеткен арпалыста көмекке көкжал бөрінің енесі қаншық қасқырды, алты қарыс аш қасқырды, азуы өткір, ашулы жас қасқырды шақырады.

Жоңғарларға қарсы жорықта даңқы шыққан Жәнібек ханның бөрі басы тігілген туы жау келердің алдында дүрілдеп, немесе ерекше дыбыс шығарып, алда болар айкасты білдіріп отырған.

Көк бөрі – түркі мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі. Көк бөріге қатысты әңгімелер ежелгі үйсін, түркі және монғол аңыздарында кездеседі. Көк бөрі туралы аңыздардың қытай тіліндегі

жылнамаларында сақталып қалған деректерде былай суреттеледі: Бір халық жаугершілік заманда қырылған екен. Бетпақ дала ішінде аяқ-қолы шабылып жараланған он жасар бала ғана тірі қалғандығы айтылады. Ол балаға бір қаншық қасқыр жолығып, емізіп, қанын тоқтатып, жарасын жалап жазып алады. Бала есейгенше сол қасқырмен бірге тұрған деседі. Кейін жаулар бала жігітті тауып алып, өлтіргенше буаз қасқыр Гауачан тауының терістігіндегі бір үңгірге барып жасырыныпты. Қаншық қасқыр осы үңгірде 10 бала босанады. Он ұл есейіп, үйленіп, көбейіп үлкен елге айналыпты – мыс. Он ұлының ең күштісінің Ашшина есімі олардың жалпы атына айналыпты, кейін халық үңгірге сыймайтын болған кезде Ашшинаның ұрпағы Асянь – Шад деген елбасы халықты үңгірден шығарып, олар түрік деген атпен Алтайды қоныс еткен.

Адам баласының қоршаған орта мен тылсым дүние туралы тебіреністерін көркем, кестелі түрде бейнелеп, жұмбақ әлемнің құпиясын ашуға ұмтылған алғашқы талпыныстары бұл күнде қазақ фольклорында мифология жанры деп аталып жүр. Көрнекті фольклортанушы С.А.Қасқабасов “Қазақтың халық прозасы” атты монографиясында қазақ фольклорындағы миф жанрына жан-жақты анықтама береді. Құрылысы мен баяндалуы жағынан өзіндік ерекшеліктерге бай бұл жанрдың басқа да фольклорлық жанрлармен ұқсас жақтары молдығын, ол ұқсастықтың басты себебі сюжеттердің қайталануында, миф кейіпкерлерінің басқа жанрларға да тән бейне болуында жатқандығына тоқталады.

Фольклорлық жанрлардың өзге түрлеріндегідей қазақ мифологиясының да жан – жақты сомдалған бейнелерінің бірегейі – көк бөрі. Көк бөрі төңірегіндегі мифтерді мазмұнына қарай мынадай басты топтарға бөлуге болады.

Космогониялық мифтер. Бұл топтағы мифтерге ата-бабаларымыздың қасқырды аспан денелері төңірегінде сыр шертетін туындылары жатады. Аспан әлемін «көк» деген атаумен атап, оған құдіреттің өзі ретінде қараған ата-бабаларымыз қиналғанда көкке жалбарынса, қуанғанда көкке қарап алғыс айтуды ұмытпаған. Күні бүгінге дейін «көк соққыр» деп қарғау, осынау тұңғыық әлемнің күшіне деген сенімді білдіреді.

Тәңірінің тұрағы саналатын көк аспанда көк бөрінің өмір сүруі заңды құбылыс. Күн мен айды, жұлдыздарды тірі дүние ретінде қабылдаған ата-бабаларымыз олар туралы талай мифтер туындатады. Сол мифтердің бір тобында қасқыр көктегі құбылыстарды реттеуші болып табылады. Мәселен, бір аңызда «жетім бала ханның жүйрік арғымағына мініп алып, аспанға ұшады. Хан оның соңынан 12 қасқырды жібереді, бірақ қасқырлар балаға жете алмай, әлі күнге қуып жүр екен» деп аяқталады. Зерттеуші Фадлун Эфенди бұл мифті жыл мезгілдерімен байланыстырады. «Жүйрік атты күннің, баланы қуған 12 қасқырды 12 айдың символы» деп түсіндіреді [15; 23].

Туысқан якут жұртшылығындағы ай мен оның ескіруі, толығы және тууы туралы мифте де қасқыр аспан әлемінің тұрғыны ретінде бейнеленеді. «Суға келген сұлу қызды ұрлап кеткені үшін қасқыр мен аю оны тістелеп жейді, бірақ ай қиналып, өлгенмен қайта тіріледі» деген сюжеттің астарында да аспан әлемі туралы түсінік жатыр.

«Жаңа айда жарылқа, ескі айда есірке» деп, ай фазасының алмасуының өзіне үлкен маңыз артқан халқымыз аспан денелері туралы да небір керемет мифтерді туындатады.

«Құдіреті күшті құдайдың мың бір есімі бар. Ол есімдердің бәрін білген адам жұмаққа барады. Соның бірі – Алла тағала, деген нанымды білмейтін қазақ баласы кем де кем. Қазақ ертегісі «Еркемайдарда» бас қаһарман Тағаланның көк шолақ қасқырымен үш күн алысады. Біз бұл жерде «Тағалан» жасаған Иенің өзі деп есептейміз. Көк шолақ қасқырдың мекеніне Еркемайдардың ұзақ жол жүріп, арып-ашып жеткенін ескерсек, оның тұрағының жер бетінде еместігі анықталады. Үстіңгі әлемге шығу не астыңғы әлемге түсу ертегі кейіпкерлерінің ғана қолынан келетін іс.

Генеологиялық мифтер. Мұнда бөрі сиқыр иесі, жоғарыдан келген рух, жұмыр басты пенделердің арғы ата-бабасы ретінде суреттеледі.

Шамандардың сүйенері болып табылатын Көкаман мекендейтін Бөрітастаған тауы туралы да қызғылықты миф бар. Онда, “Бұрынғы замандарда бір үлкен алып ұрғашы Тарбағатай тауында ешкі бағып жүріпті. Кіші Тарбағатайда жатады екен. Күндерде бір күн бұл алып ұрғашы ешкілерін бағып, жіп иіріп отырғанда, мұның ешкілеріне қасқыр шауыпты. Бұл ұршығын қасқырға лактырғанда, ұршығы барып Сары даланың жотасына түсіп, сол арада тау пайда болыпты” [16;163] – делінеді. Бұдан халқымыздың мифтік санасы туындатқан шығармалардың арасында өзара тығыз байланыс барын көреміз. Фольклорлық шығармаларды жинақтап, байыппен қараған адамға тұтастай бір тарихи кезең мен халықтың мәдени деңгейі ашыла түсері сөзсіз.

Миф – қоршаған ортаға қатысты қалыптасқан қоғамдық сананың көрінісі. Мифтің бүгінгі күнге жеткен нұсқаларынан діни сенімнің, әлеуметтік оқиғалардың, ұрпақтарына айтылатын өсиет пен тәлім-тәрбиенің ізін байқауға болады. Мифтерде қайрат, жүйріктік, сезімталдық тәрізді қасиеттердің қасқыр бойына жинақталу сыры оның Тәңірінің шапағатына ие болуында деп түсіндіріледі.

Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесіне қатысты деректерді жинақтай отырып, оның мифте, ертегіде, эпостық жырлар мен жоқтауларда, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарда түрлі қырынан танылатындығын анық байқадық.

Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі – ілкі ата, жорықтардың сәттілігін реттеуші, көктен келген көмекші ретінде беріледі. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді.

Мұның басты себебі шамандық, тотемдік түсініктерді жаңа, бұрынғы діннен әлдеқайда қуатты Ислам дінінің ығыстыруында жатыр. Жаратылыс, әлем, құдірет туралы өзіндік қағидалар ұсынып, тіршілік атаулыны жаңаша түсіндіретін Ислам діні халық санасында да жаңа ұғымдарды туындатты. Алайда, халық ескі сенімнен түгелдей ада бола қойған жоқ. Ертегілердегі қасқыр бейнесіне ерен, сиқырлы күштерді телу осының айғағы болмақ. Халқымыздың мифтерінің барлығында дерлік бөрі – ілкі ата, жорықтардың сәттілігін реттеуші, көктен келген көмекші ретінде беріледі. Мифологиялық сарындағы ертегілердің де негізгі арқауы – бөрінің адамдарға тылсым сиқыр әлемімен байланысы төңірегінде өрбиді.

Алайда, ертегілердің басым көпшілігінде қасқыр ақымақ, қаскөй, қомағай хайуан ретінде суреттелетінін айта кеткеніміз жөн. Мұның себебін миф пен ертегінің жанрлық ерекшелігінен іздегенді жөн көрдік. Өйткені миф ілгері кезеңнің, ал ертегі кейінгі, адамзаттың көркем ойлау жүйесінің қалыптаса бастаған сәтінің жемісі болып табылады. Бір кездегі тотемдік бабалар туралы мифтердің орнын кей жан-жануарлардың пайда болуы туралы сыртқы түр-кейпіне не қимыл әрекетіне байланысты туындаған этнологиялық ертегілер басады. Тотемдік сенімнің жойылып, табиғи құбылыстар, жан-жануарлар дүниесі туралы жаңаша танымның қалыптаса бастауы сонау ертегілердің дүниеге келуінің алғышарты болып табылды.

Әйтсе де мифологиялық ұғымдар, бір кездері түркі тайпаларының тотемдеріне айналған ит, бөрі, өгіз, жылқы, айдаһар т.б. жан-жануарлардың құпия күштеріне сену қазақ ертегілерінде жиі ұшырасып жатады. Әсіресе, «Ер Төстік», «Құламерген» сияқты қиял-ғажайып ертегілерде мифологиялық кейіпкерлер жиі кездеседі. Миф пен ертегілердегі қасқыр бейнесінің берілу барысындағы мынадай сюжеттік ұқсастықтар кездеседі.

Қасқыр мен адамның некелесуі. Мифте мұндай некенің нәтижесінде бүтіндей бір халық дүниеге келіп, қуатты, іргелі елге айналады. Адамның жұбайы адам емес, хайуан болып келуі, нақтырақ айтқанда қасқыр болып табылуы тосын оқиға емес, қалыпты жағдай болып суреттеледі. Қасқыр жоғарғы сананың иесі ретінде бейнеленеді. Бір ескерте кететін жайт, мұнда “қасқыр мен адамның некесінен адамдар қауымы, тайпалық одақтар дүниеге келді” делінеді.

Ертегіде қасқыр мен адамның некелесуі шытырман оқиғалардың өрбуіне себепші болады. Мұндағы басты мәселе олардан ұрпақ таратып, өсіп-өнгенін баяндау емес, бас кейіпкердің мақсат-мұратына жету жолындағы кездескен қиыншылықтар мен тосқауылдарды жеңу ретін әңгімелеу болып табылады. Жоғарыдағы сюжетті пайдалану барысындағы мифтің басты мақсаты жаратылыс сырларын түсіндіру болса, ертегінің басты мақсаты кейіпкерлерді оқиғаның шешіміне жеткізу болып табылады.

Мәселен “Күйеу қасқыр”, «Дудар қыз», «Қасқыр мен жігіт» деген ертегілерді алайық. «Күйеу қасқырда», “Жас, жақсы қызды қасқыр күйеу болып барып алады. Басында, қызды айттыра келгенде, қара жорға ат мініп, қара құлын жарғақ киіл, сұлу да сымбатты жігіт болып келеді, ал оңаша шыққан соң, аунап түсіп көкжал қасқырға айналады”.

Бұл үш ертегіде де қасқырлар адам кейпіне ауыса алады, яғни құбылмалы жан иелері. Олар даланың тағы хайуандары емес. Мазмұны жағынан «Қасқыр мен жігіт» ертегісі тотемдік мифтерге өте жақын. Алайда, ертегінің соңындағы, «Барлық тапсырманы орындағаннан кейін, хан ойланып, қатесін мойындап, кемпірдің басын алып, жігітке өзінің қызын қосып, орнынан түсіп, тағын береді.

Ертегінің соңғы баяндауы жігіт қонақ болатын қасқырлар үйірі мен бұлаңдаған ақ қаншық қасқырды қасқыр кейпін жамылып жүрген сиқыршы – адамдар деген ойға жетелейді. Сұлу қыз жігіттің ел-жұртының қастандығынан сақтану үшін ғана қасқыр кебінің пайдаланған болып шығады.

Ханның өлген әкесінен барып, қырқына арнап сойған көк айғырды әкелуі о дүние, өлі жандардың тұрағы туралы елдің наным-сенімін көрсетіп-ақ тұр.

Алайда, бұл мотив ханның ашкөздігін ашып, жігітті мақсатына жеткізу үшін қолданылған бір штрих ғана. Сондай-ақ қасқырды хайуан кейпінде қабылдау, ауыл адамдарының қасқыр алған жігітті мазақ етуі тотемдік түсініктің арыда қалғандығына куә болады.

«Дудар қыз», «Күйеу қасқыр» ертегілеріндегі қасқыр – хроникалық бейне. Екі ертегідегі қасқырдың басты мақсаты біреу ғана. Ол – жемтігін оңаша алып шығып жеу. Екеуінде де қасқыр қалыңдықты ата-анасының ризашылығымен, айттырып алады (әрине адам кейпінде құбылып барады). Қасқырдың мұндай әрекетінің себебін әлеуметтік жағдайдан іздестіргеніміз жөн.

Қазақ қыздарының оң жақта өткізген қызықты күндері келін болып жат босағаны аттаған сәттен бастап аяқталып, жат елде қатаң тыйымдардың салынатынынан хабар береді. Ата-анасына бұлаңдап өскен ерке бойжеткендер бөтен табалдырықты аттасымен-ақ от жағу, су тасу, сиыр сауу, тезек жинау сияқты үй шаруасының барлық түрлерін атқарады. Ерте тұрып түндік ашу, ата-енесінің жылы суы мен ас-ауқатын даярлау да келінге жүктеледі. Ауыл-аймағына жағу, үлкен-кішісіне дейін лайықты ат қойып, шатастырмай атау, қайныларының қалжындарына қабақ шытпау, ең бастысы ата-анасына деген сағынышын жасырып, қашан ата-енесі рұқсатын бергенше төркіндемеу, олардың көңілінен шығу болашақта ұзатылатын қыз-қырқындардың жүрегінде жұбайлық өмірге деген үрейді туындатады. Осы үрей ертегілерде қасқыр кейпінде көрініс алады.

Көп қиындық көріп, сан мәрте ажал тырнағынан сытылып шыққан Дудар қыздың баласы ер жеткеннен кейін ғана қауіп-қатерден толық құтылып, сүйгеніне қайта қосылуы әйелдердің бала-шағасы өсіп, бәйбіше атанғанда ғана от басындағы беделінің артып, ауыл-аймағындағы маңызды мәселелерге ақыл қоса алғандығынан хабар береді.

Дудар қыздың сенімді серігі – әкесінің ен малының ішінен таңдап алған қотыр тайы болып табылады. Тай – алдағыны күні бұрын білетін, адамша сөйлей алатын сиқыр иесі. Өзеннен өтерде қаскөй қасқырдың да, Дудардың жан серігіне айналған тайдың да өлуі, бөрі, жылқы тотемінің жойылуын символдайды. Ата-бабаларымыздың түсінігінде өзен жаңа өмір деген ұғымды білдіреді. «Тіршілік көзі – суда» – деп танитын халқымыз үшін өзеннің арғы бетіне өткен Дудардың жаңа өмірді бастауы заңды құбылыс.

Ата-бабамыз төрт түлікті қолға үйретіп, етін ас, терісін киім қылған тұста жыртқыш хайуандарға деген көзқарасын өзгертіп, оларға пір тұтып табынудан гөрі, шаруашылыққа зиянын тигізбес үшін жоқ қылудың жолдарын іздей бастайды. Төрт түліктің пірі, Шопан ата, Сексек ата, Зеңгі баба, Ойсыл қара, Қамбар аталардың нәсілін адам ретінде қабылдаудың өзі тотемизмнің кейпінде қалғанын дәлелдей түседі.

«Қазіргі заман талабына сай білім беру – бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық, мәдени дамуының жоғары деңгейлік және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудың үздіксіз үрдісі екендігі белгілі» -

деп, білікті мамандар А.Қ.Еркінбек пен Б.П.Омарбаеваның пікірін оқи отырып, қазақ халқы қазіргі күнге дейін ержүрек, батыл жігіттерді «Көк бөріге» теңеп көркем шығармаларда бөріні батырлықтың символы ретінде бейнеленгендігін ескере отырып, болашақ жастарға осындай мақалалар жазу арқылы тәлім-тәрбиелік қасиеттерді бойларына дарытсақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Әбілғазы. Түрік шежіресі - Алматы: Ана тілі, 1991. - 208 б.
- 2 Рашид – ад-дин. Сборник летописей. сетевая версия - Strori. 2008 -283 с.
- 3 Уәлиханов Ш. Қазақтардағы шамандықтың қалдығы. (Аударған С.Өтениязов). Таңдамалы. 2-басылымы. - Алматы: Жазушы, 2005.- 560 б.
- 4 Бичурин Н. Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - Алматы: ТОО "Жалын баспасы", 1998. - 390 с.
- 5 Гумилев Л.Н.Көне түріктер: көпшілік оқырман қауымға арналған. Алматы: Білім, 1994.- 480 б.
- 6 Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. (Пер. с англ.) 2-е издание. - Москва: Политиздат, 2006. - 703 с.
- 7 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми - зерттеу мақалалар... (Құрастырған Р. Бердібаев) - Алматы: Жазушы, 1985. - 368 б.

- 8 Келімбетов Н. Қазақ әдебиеті бастаулары. (Көркемдік дәстүр жалғастығы.) Зерттеу. - Алматы: Ана тілі, 1998. - 256 б.
- 9 Сейдімбеков А. Күй шежіре. Алматы: Ғылым. 1997. - 244 б.
- 10 Ақатаев С. Күн мен көлеңке: Ғылыми-танымдық аңсар. Алматы: Жалын, 1990. - 239 б.
- 11 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея: Монография: Алматы: Білім, 2000. - 335 б.
- 12 Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. - Алматы: Зерде, 1999. - 304 б.
- 13 Маргулан А. Х. Петроглифы с тотемом волка. Тотем племени шапырашты. //Мир казаха. - Алматы: Международный фонд им. Академика А.Х.Маргулана, 1997 - 57 с.
- 14 Ғабитханұлы Қ. Наным-сенімге байланысты қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер. Этнолингвистикалық зерттеу. Филол. ғ. к. ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған дисс.- Алматы, 1995 - 182 б.
- 15 Фадлун Эфенди. Образ волка, отображенный в фольклоре и декоративно - прикладном искусстве тюркских народов мира. //«Тюрк дуньясы». - 1991. №1. С. 18 - 23.
- 16 Қасқабасов С.Қазақ мифі және әлемдік мифология// «Жұлдыз». 2008. №11.

МИФЫ О ВОЛКАХ И ИХ КЛАССИФИКАЦИИ

А.Косекова¹

¹к.ф.н., и.о. ассоц. профессора,
Казахский государственный женский педагогический университет,
Казахстан, г.Алматы, e-mail: Kosheкова71@mail.ru

В этой статье тюркские народы говорят о наивысшей степени достоинства и освященных животных. Волк - один из священных зверей в тюркской мифологии. Главная причина этого - теневое и тоталитарное понимание. Легендарная сказка о мифологическом происхождении также обращается вокруг связей с таинственным миром.

Ключевые слова: таинственный мир, казахский фольклор, тюркская мифология, космогонические мифы, тотемизм.

MYTHS ABOUT WOLVES AND THEIR CLASSIFICATIONS

A. Kosheкова¹

¹Cand. Sci. (Pedagogy), Associate Professor,
Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: Kosheкова71@mail.ru

In this article the Turkic peoples speak about the highest degree of dignity and consecrated animals. The wolf is one of the sacred beasts in Turkic mythology. The main reason for this is a shadowy and totalitarian understanding. The legendary tale of mythological origin also revolves around connections with the mysterious world.

Key words: mysterious world, kazakh folklore, turkic mythology, cosmogonic myths, totemism.